

van het titelblad ervan, op bladzijde 52 doet eerder denken aan een 'Register, geopend ingevolge ...' dan aan een 'open register'.)

Ten tweede biedt Kamphuis in zijn inleiding veel meer dan de titel van zijn boek doet vermoeden: na een inleidend hoofdstuk over de ingewikkelde problematiek van de vorming van het territorium van het departement van de Nedermaas behandelt de auteur de afkondiging van de wetten en de voornaamste inhoud van die wetgeving in de hele periode van het Franse bewind. Men vindt er natuurlijk een rijke schakering aan onderwerpen, waaronder de door de Fransen zelf als 'menswaardig' aangeprezen executie van de doodstraf door onthoofding middels de guillotine — 20 maart 1792—en de afgedwongen zegening van de wet op de echtscheiding — 20 september 1792 — opvallen.

Blijft de moderne onderzoeker binnen de toenmalige grenzen van het departement dus verstoken van een compleet overzicht der ingevoerde Franse wetgeving, al degenen die waar dan ook in Nederland in de Bataafs-Franse periode willen werken, heeft de auteur aan zich verplicht door zijn gedegen en informatieve uiteenzettingen. Zijn boek behoort voortaan als het ware de eerste vraagbaak op dit terrein te zijn. Dat neemt niet weg dat de gretige lezer toch ook wel eens Kamphuis' oordeel had willen vernemen over een vraag als: in hoeverre betekende deze formeel-juridische en bureaucratische aanpak der Franse bezetters een nieuwe fase in het proces van vergroting van de rechtszekerheid voor de burgers, kortom van de verwerkelijking van het ideaal van een rechtsstaat. Een gedetailleerde index vergemakkelijkt het raadplegen van deze goede gids.

A. H. Huussen jr.

W.H. den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801* (Dissertatie Groningen 1994;Zoetermeer: Boekencentrum, 1994,376 blz., f49,50, ISBN 90 239 1106 7).

Deze dissertatie is om een tweetal redenen nogal opmerkelijk. In de eerste plaats omdat kerkhistorische publikaties over de verhouding kerk en staat een overwegend theologische invalshoek kennen, terwijl in dit boek nu het financiële aspect op de voorgrond staat. Een reden te meer om het boek met belangstelling tegemoet te zien. Ten tweede, de auteur staat als emerituspredikant niet aan het begin van zijn carrière maar aan het einde, als je dat tenminste zo zeggen mag. Den Ouden is zijn hele leven al gegrepen geweest door de kerkelijke financiën (in de goede zin van het woord). Zijn werk als Kerkbalansdominee mag als bekend worden verondersteld. Het verdient alle lof om na je emeritaat nog aan een klus als een proefschrift te beginnen, en wat meer is, om het werk daadwerkelijk af te maken.

Volgens de titel handelt het boek over kerk en kerkelijke financiën onder de Bataafse Republiek, 1795-1801. Deze titel dekt echter niet geheel de lading. Met kerk wordt bedoeld de Nederlands hervormde kerk (gemakshalve hier en in het vervolg zo genoemd in plaats van gereformeerd) en de kerkelijke financiën in kwestie hebben dan ook alleen betrekking op de verhouding Nederlands hervormde kerk en de staat. Het boek behandelt in een eerste hoofdstuk de voorgeschiedenis, dat wil zeggen het ontstaan van de wijze van financiering van de rooms-katholieke kerk voor de reformatie en de Nederlands hervormde kerk daarna tot 1795 in wat nu Nederland heet. Dit vertoont per provincie een zeer brokkelig beeld. Er was veel gelijkenis, maar in de ene provincie was het net weer even anders geregeld dan in een andere; bovendien was er nogal eens gebruik van dezelfde termen maar wel met andere betekenissen, als bijvoorbeeld

kerkelijke en geestelijke goederen, behorende en besturende instanties etcetera. Dit leverde na 1795 dan ook meermalen een Babylonische spraakverwarring op in de diverse patriotse volksvertegenwoordigingen.

In de volgende hoofdstukken wordt per provincie gedetailleerd uit de doeken gedaan hoe de kerkelijke instanties hebben gereageerd op de maatregelen van de nieuwe patriotse machthebbers. De bepalingen van de staatsregeling van 1798 waren ingrijpend voor de hervormde kerk: op termijn beëindiging van financiële steun, nationaalverklaring van alle geestelijke goederen en fondsen waaruit de traktementen en pensioenen van predikanten en theologische hoogleraren betaald werden en herverdeling van kerkgebouwen en pastorieën op basis van zielental per gezindte.

Om opdoemende problemen het hoofd te bieden zijn vanaf de zomer van 1795 door de meeste provinciale synodes financiële commissies in het leven geroepen. Vanuit de financiële commissie van Utrecht werden daarop per gewest predikanten bijeengeroepen voor overleg. Dit overleg heeft onder de naam Utrechtse coetus in 1797 en 1798 in een drietal sessies vergaderd. Belangrijke stimulator was de Haarlemse predikant Abraham Rutgers. Op zijn voorstel werd ook besloten tot het oprichten in elke gemeente naast de kerkeraad van een financiële- of gemeentecommissie. Belangrijkste taak van deze commissie moest zijn: fondsvorming ter voorziening in de lokale behoeften. Met name in Holland zijn veel van deze commissies gevormd en heeft men, al dan niet met succes, financiële acties gevoerd. De Hollandse commissies hebben daarnaast een belangrijk initiatief genomen: de vorming van een algemene vergadering van gemeentecommissies, het zogenaamde Hollandse stedenberaad, dat voor het eerst in de lente van 1799 bijeenkwam. Naast fondsvorming heeft dit beraad zich ook beziggehouden met het indienen van bezwaarschriften tegen de nationalisatie en het beramen van middelen om de hervormde kerk meereenheid en vastigheid van organisatie te geven. Alle activiteiten in dit opzicht werden echter achterhaald door de staatsregeling van 1801 die zoals bekend inkomsten uit de bestaande fondsen en kassen voor de hervormde kerk onverlet liet. Na de tekst volgt ter illustratie een achttiental bijlagen als cijferoverzichten, teksten van grondwetsartikelen, voorstellen, rapporten, brieven etcetera.

De auteur wil zich afzetten tegen oudere auteurs als Ypey en Dermout, Knappert, De Visser, Bakhuizen van den Brink, Dankbaar en anderen als zou de hervormde kerk lijdzaam de maatregelen van de patriotse overheid over zich heen hebben laten komen en bijkans niets zou hebben ondernomen. Den Ouden toont aan dat dit beeld op zijn minst herziening behoeft. De Nederlands hervormde kerk heeft veel meer activiteiten ontplooid dan wel is aangenomen. Niet alleen door predikanten, die min of meer professioneel bij de zaken waren betrokken, als vertegenwoordigers van hun gemeente, classis en synode, maar eigenlijk voor het eerst, volgens de schrijver, door 'gewone' kerkleden.

Maar toch, niettegenstaande het aangevoerde, desalniettemin een opmerking. De staatsregeling van 1798, het produkt van de *radicale* patriotten, was inderdaad zeer ongunstig voor de hervormde kerk. Zij moest echter worden uitgevoerd door de *gematigde* patriotten die na de tegenstaatsgreep van juni 1798 aan de macht waren gekomen. Dit heeft tot gevolg gehad dat de uitwerking van alle radicale voornemens in organieke wetten alsmede de uitvoering van deze wetten op een zacht pitje is komen te staan, ook die met betrekking tot de kerkelijke financiën. Bovendien was het vanaf de zomer van 1800 wel duidelijk dat er een nieuwe gematigde staatsregeling stond aan te komen. Met andere woorden: vanaf juni 1798 was de druk van de ketel. Aangezien dit algemeen bekend was, zal dat ongetwijfeld hebben meegespeeld bij de actiebereidheid van het kerkvolk.

Los hiervan mag het boek van Den Ouden een aanwinst worden genoemd. Dit onderdeel(tje)

van de Bataafse tijd staat ons aanzienlijk scherper voor de bril. Alleen jammer dat het typografische aspect niet goed uit de verf is gekomen. Door de gevolgde indeling, wijze van citeren en andere is er een wel erg onrustige bladspiegel ontstaan.

H. Boels

L. Engelfriet, *Bilderdijk en het jodendom. Bilderdijs waardering van het joodse denken in confrontatie met zijn tijd* (Dissertatie Utrecht 1995; Zoetermeer Boekencentrum, 1995, iv + 278 blz., f43,50, ISBN 90 239 1477 5).

Bilderdijk blijft een intrigerende persoonlijkheid door de breedte van zijn wetenschappelijke belangstelling, door de vehemente wijze waarop hij zijn meningen soms ventileerde, door zijn verzet tegen de tijdgeest, zijn melancholisch dichterschap en door zijn gebrek aan maat, dat een enorm dispaaraat oeuvre heeft opgeleverd. In het pantheon der 'erflaters' heeft Willem de formidabele — het 'gefnuikte genie' — een ongemakkelijk plaatsje gekregen. Bilderdijs onsystematisch creatief denkproces maakt het niet steeds eenvoudig zijn opvattingen over een bepaald onderwerp in hun ontwikkeling te traceren. Dat geldt wel zeer in het bijzonder voor zijn waardering voor het jodendom waarover Engelfriet een, te Utrecht verdedigd, theologisch proefschrift schreef.

Uit heel uiteenlopende geschriften van Bilderdijk moeten we zijn visie op de joodse religie en op de bestemming van het joodse volk reconstrueren: Engelfriet heeft daarvan op een intensieve en inventieve manier gebruik gemaakt. Het verlichte, overmoedige rationalisme vond in Bilderdijk een late bestrijder. Zijn geloof in de Openbaring dulde geen compromis in de trant der neologen. Zij hadden 'het kruis losgemaakt van het openbaringsgeloof en het gefundeerd in de praktische rede' (31). Het oude testament behield in de visie der verlichte theologen slechts marginale betekenis. Bilderdijk daarentegen wilde de hechte band tussen Jezus en de joodse traditie niet doorsnijden: de oudtestamentische profetieën vormen de basis voor het inzicht in de aankondiging van Jezus als de beloofde Messias (52). Bilderdijk was vervuld van sympathie en erbarmen voor het joodse volk. Zijn persoonlijk lijden heeft hem sterker verbonden met 'Israël' dat ook in Bilderdijs tijd nog werd vervolgd — zoals hijzelf in Duitsland had kunnen constateren. De emancipatie van de joden — in de zin van hun burgerrechtelijke gelijkstelling — achtte Bilderdijk echter funest. Immers, die 'emancipatie' zou slechts de vermenging der joden met anderen tot één natie bevorderen, hetgeen tot een verdere versmelting met het heidendom zou leiden. Voor het joodse volk was in Gods heilsplan een andere rol weggelegd. Bilderdijk heeft ervoor gepleit dat men door een oprecht christelijke houding tegenover de joden aan te nemen de geprofeteerde algemene bekering der joden zou bevorderen (85). Zo neemt de jodenzending in de christelijke missiedrang een plaats in, apart van zending onder de heidenen. Daarmee was trouwens een dilemma gegeven dat sindsdien de geesten bezighoudt en verdeelt. Immers, het probleem van de messiaanse verwachting was daarmee gesteld: is het joodse volk het uitverkoren volk dat, volgens de profetieën van het oude testament, onder Gods leiding tenslotte in Israël zal terugkeren; of is de kerk, die ingevolge het nieuwe testament Christus als Messias erkent, de vervangster van 'Israël'?

Engelfriet maakt aannemelijk dat de vervangingsidee aan Bilderdijk—en aan zijn leerling Da Costa — vreemd was. Voor hen stond de eenheid van de bijbelse boodschap voorop: sterk verbonden met de joodse traditie. Vandaar ook Bilderdijs belangstelling voor de joodse leer en voor het Hebreeuws. De veronderstelling van de auteur is plausibel, namelijk dat Bilderdijk